

Тетяна Ляшенко

ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ПОБУДОВИ ДЕРЖАВНОСТІ В УЗБЕКИСТАНІ ТА ТАДЖИКИСТАНІ

У цій статті автор розглядає ідеологічні підходи до побудови державності в Узбекистані та Таджикистані. Аналізується вплив релігії на становлення цих нових незалежних держав, відродження самоідентифікації їхніх народів. Досліджується курс керівництва вказаних країн, спрямований на підтримання зв'язку та історичної спадковості зі стародавніми державними утвореннями та історичними особистостями.

Ключові слова: *Центральна Азія, державність, самоідентифікація, іслам, історична постать, традиції.*

T. Lyashenko. Ideological grounds of statehood building up in Uzbekistan and Tajikistan. *In this article the author examines the ideological approaches to building up a statehood in Uzbekistan and Tajikistan. The influence of religion on establishment of new independent states, revival of self-identification of these nations is analysed. Their state leadership's course, aimed at supporting links and historical continuity with the ancient state formations and historical personalities, is studied.*

Keywords: *Central Asia, statehood, self-identification, Islam, historical personality, traditions.*

Розглядаючи будь-які проблеми побудови держави та суспільства в центральноазійському регіоні, слід зважати на те, що, насамперед, пов'язує його країни між собою, а саме – спільні історичні корені та релігію. Складними були сторінки стародавньої історії взаємин народів Центральної Азії, не менш важким випробуванням був період владарювання Російської імперії, а потім й національно-територіального розмежування у 20-ті рр. ХХ ст. «Більш-менш стійкою була лише конфесійна ідентичність «ми – мусульмани», з приводу якої в суспільстві існувала відносна

злагода та не було суперечок. Найбільш точним описом центральноазійської реальності все ще залишаються слова В. Бартольда, який писав: «...осілий житель Середньої Азії почуває себе насамперед мусульманином, а потім вже мешканцем конкретного міста або місцевості...» [1; 70].

Але на кінець XVIII – початок XIX ст. держави Середньої Азії й Казахстану були територією відносної ізоляції, аж до часу приєднання її до Росії. Лише починаючи з XIX ст., розвиток російсько-туркестанських економічних і культурних зв'язків призвів до поступового пошкваллення господарського життя, розширення міст і торговельних відносин. «Росія зменшила конкуренцію між різними центрами конструювання ідентичностей і дала в руки місцевої еліти ті інструменти, які допомагали більш успішно нав'язувати їх населенню. Саме з приходом росіян у Середній Азії з'являються більш-менш стійкі типи самосвідомості, на підтримання яких спрямовувалися величезні ресурси» [2; 71].

Одним із перших декретів Радянського уряду стала «Декларація прав народів Росії» від 02.11.1917 р., де були викладені основи національної політики нового ладу. 15–22 листопада 1917 р. на III з'їзді Рад Туркестану був утворений вищий орган управління – Рада Народних Комісарів Туркестану (РНК) у кількості 15 осіб. Головою РНК був обраний більшовик Ф. Колосов, а у складі уряду не було жодного представника місцевої національності. Пропозиція регіонального з'їзду мусульман про створення в Туркестані коаліційного уряду на багатопартійній основі була відхилена, з'їзду пред'явлене обвинувачення в буржуазному націоналізмі.

Після революції 1917 р. були ліквідовані всі радикали та нонконформісти не лише серед ісламістів, але й серед національної інтелігенції взагалі. Заміна писемності з арабського на латинський алфавіт, а згодом на кирилицю, відрізала Туркестан від мусульманського світу. Це, у свою чергу, мало серйозні наслідки. «Була перервана традиція класичної ісламської інтелектуальної та політичної думки (нагадаємо, що до революції правитель Бухари носив титул Еміра всіх правовірних, а Мавераннахр в усі часи вважався

одним із центрів ісламської культури). Відбувся процес відчуження суспільства від частини його духовних лідерів у зв'язку з «надзвичайною лояльністю» офіційного духовенства та слабкою підготовкою основної маси неофіційного. Сучасна епоха практично не висунула сильного харизматичного лідера регіонального або національного масштабу» [3; 62].

У 1918 р. на III Всеросійському з'їзді Рад була прийнята «Декларація прав трудячого та експлуатованого народу», яка містила план побудови соціалістичної багатонаціональної держави на принципах федерації. На основі цих рішень народи Середньої Азії в 1918 р. об'єдналися в Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку.

Національно-територіальне розмежування 1924 р., у результаті якого з'явилися сучасні Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан та Киргизстан, було важливим історичним кроком на шляху національної консолідації окремих народів центральноазійського регіону, який дав змогу їм відчутти себе окремим і цілісним у культурному плані. В цьому полягає позитивний бік проведеного розмежування. Проте при розмежуванні припустилися помилок не лише в проведенні кордонів у окремих районах (де з часом і почали відбуватися конфлікти). В самому підґрунті цієї політичної акції був закладений помилковий принцип. Подібний підхід різко суперечив історичній реальності регіону. Державні утворення Центральної Азії завжди утворювались за територіальним принципом, тоді як у Європі стрижнем державності був територіально-національний принцип. Центральноазійські держави були багатонаціональними державами, але не державами окремих народів. Превалювання державного над національним вироблене тут століттями історичного розвитку, сприяло тому, що національні розбіжності виявлялися несуттєвими в політичному процесі Центральної Азії. Зокрема, тюркська та іранська (таджицька) частини населення були рівноправними. В регіоні склалася унікальна етнічна ситуація: протягом тисячоліття народи Центральної Азії переміщались і змішувались, іноді конфліктуючи, але частіше торгуючи та співпрацюючи; вони утворювали держави з

надзвичайно різнорідним етнічним складом, у політичному процесі яких не превалювала суттєво жодна з національних груп. Дев'ять століть (до перших років радянської влади) державна влада належала представникам тюркського етносу, а всі політичні форми Центральної Азії, пов'язані з державною мовою та культурою, були іранськими (таджицькими). Саме тому в першій радянській республіці в Центральній Азії – Туркестанській АССР – збереглася ця багатотисячолетня традиція: як офіційну мову було прийнято таджицьку (фарсі). Перехід багаточисельних тюркських народів від кочового способу життя до осілости, від заняття скотарством до землеробства призвів до масового витіснення таджиків у гори. Але в самих містах до ремісництва та торгівлі долучилась лише невелика частина тюрків, в основному узбеків, тоді як такі великі центри міської цивілізації, як Бухара та Самарканд, залишались переважно таджицькими.

У 1924 р., ігноруючи історично обумовлені особливості регіону, зокрема превалювання державного над національним, територіального над етнічним, радянська влада вирішила механічно розділити поліетнічний простір регіону: «таджики в горах, узбеки – на рівнинах». Перейшовши від традиційного для Сходу територіального принципу побудови державності до європейського національно-територіального поділу соціуму, порушивши тим самим найважливішу історичну традицію, влада заклала глибинне протиріччя у процес розвитку міжнаціональних відносин, спілкування між народами. Поеднавшись у майбутньому з недоліками командно-адміністративної системи, жорсткою централізацією управління, врешті-решт з волюнтаристським проведенням кордонів між багатьма районами, цей фактор став джерелом гострих міжетнічних конфліктів [4].

Наслідки радянського територіального поділу Центральної Азії особливо далися взнаки після 1991 р. Ціла низка трагічних подій у регіоні: громадянська війна у Таджикистані (1991–1997 рр.), криваві події в узбецькому Андіжані (2005 р.), етнічний конфлікт у південному Оші в Киргизстані (2010 р.) та інші, – всі вони частково є результатом невдалого територіального поділу.

Наприклад, історично цілісний господарський організм Ферганської долини політично розділений на області трьох різних держав (Ферганську, що входить до складу Узбекистану; Ленінабадську – Таджикистану; Ошську й Джалал-Абадську – Киргизстану). Їхні іригаційні та електроенергетичні системи являють собою єдине ціле, й одночасно майже не залежать від інших територій власних республік.

Таджикистану адміністративний поділ 20-х років завдав великих збитків у його національному розвитку: при тому, що Таджикистан став суверенною радянською республікою, він втратив свої головні культурні центри, які залишились на території Узбекистану. Внаслідок цього таджицький етнос залишився без історичної та культурної баз. В результаті територіально-національного розмежування до Таджицької РСР були включені окремі землі Туркестанського генерал-губернаторства, що входили раніше до Кокандського ханства (Худжанд, Пендикент, верхів'я Зеравшана), Східний Памір, частина Бухарського емірату, а саме: напівнезалежні гірські бекства – Куляб, Бальджуан, Дарваз, Каратегін, тобто територія Східної Бухари, 97 % якої складають непридатні для традиційного сільського господарства гори. «З втратою Самарканда й Бухари фактично відбулась втрата територіального буття нації. Цитадель її державності була відчужена. Суспільству довелося починати з нуля – будувати нову столицю, нові міста, освоювати землі, розвивати промисловість» [5].

Крім загострення стосунків титульної нації з національними меншинами та територіальних непорозумінь, розмежування республік Середньої Азії мало й інші психологічно негативні наслідки. Серед неросійських народів з'явився комплекс національно-культурної меншовартості, другорядності. Домінування російської культури, обов'язкове використання російської мови серед численного адміністративного апарату та в армії значно сприяло поширенню сфери вживання російської мови. І хоча це не призводило до повної русифікації населення республік Середньої Азії, місцеві мови використовувалися на рівні побутового спілкування й втрачали свій престиж у освічених колах.

Але говорити лише про недоліки розвитку радянської Середньої Азії та невдалу політику радянської влади в регіоні було б некоректним з будь-якої точки зору. Історична об'єктивність полягає в точному викладенні фактів, які свідчать про великий крок вперед народів Центральної Азії в період ХХ ст.

Наприклад, наприкінці ХІХ ст. рівень грамотності на території Середньої Азії в середньому складав 1–2 %: серед казахів – близько 2 %; узбеків – 1,6 %; жіноче населення було майже все неграмотним. За офіційними підрахунками Першого російського загального перепису 1897 р. передбачалося, що досягнення абсолютної грамотності стане можливим у цьому регіоні через 460 років. Після Жовтневої революції неграмотність була ліквідована в небачено короткі терміни. В результаті проведення кампанії з ліквідації неграмотності (1926–1936 рр.), грамотність досягла на 1937 р. 72 %. Була започаткована програма «Хучум» (звільнення жінок) і стала розвиватися радянська система охорони здоров'я [6].

Отже, неважко зафіксувати двоїстість у процесі становлення й розвитку радянських республік Середньої Азії. Нації регіону певною мірою дійсно розвивалися та міцнішали завдяки поширенню національної освіти, створенню бібліотек, академій наук, театрів, музеїв, розвитку літератури тощо. Це сприяло формуванню національної самосвідомості й узгоджувалося з національно-мовним розвитком і функціонуванням адміністративного, економічного та культурного життя в межах республік. З іншого боку, в 20–30-х рр. значною мірою було знищене глибинне ісламське духовне підґрунтя місцевого культурного життя, грубо порушена духовно-культурна, зокрема літературна, спадковість розвитку. Культура, побудована за принципом «національна за формою, соціалістична за змістом», була у своїй основі сурогатною і не могла задовольнити духовних потреб освіченого населення.

Становлення державності в ісламському світі важко уявити без врахування релігійного фактора. І хоча деякі вчені скептично відзначають, що питання про роль релігії у формуванні держави є дуже складним і розглядати його

можна лише допускаючи певні припущення, не виникає сумніву щодо об'єднуючої функції ісламу в країнах Центральної Азії. Мусульманізована система державного управління або елементи ісламського впливу й запозичень зустрічаються, починаючи з епохи Караханідів. У Караханідському каганаті йшов процес консолідації тюркомовних племен в рамках єдиної держави під впливом ісламської релігії.

Відомий історик-караханідознавець О. Караєв відзначав, що в утворенні й становленні державного об'єднання Караханідів суттєву роль зіграло прийняття ними ісламу й обернення населення Центрального Тянь-Шаню на мусульманство. Киргизський дослідник С. Дюйшенбієв зазначає: «Іслам був оголошений державною релігією й сприяв формуванню й становленню державності» [7]. З часом на основі ісламської ідеології Центральна Азія стала одним із центрів мусульманської цивілізації. Іслам, увібравши в себе більшу частину місцевих зороастрійських поглядів і цінностей, став основою культури та духовності народів, які населяють територію сучасної Центральної Азії.

Велику роль релігії в регіоні ЦА визнавали навіть радянські дослідники: «До Великої Жовтневої соціалістичної революції іслам у Середній Азії... не лише виступав в якості релігійної системи, однієї з форм суспільної свідомості, але й охоплював соціальне життя суспільства, підкорював науку, культуру й освіту, суттєво впливав на спосіб життя своїх послідовників» [8; 3].

Комуніст, який відправляє релігійні обряди, був досить типовим явищем у радянській Середній Азії. Наприклад, ще у 1926 р., у Компартії Узбекистану віруючих нараховувалось близько 13 %. У зв'язку з цим, в 1927 р. пленум Середазбюро констатував «повну відсутність» атеїстичної пропаганди у всіх республіках Середньої Азії. Після чого, поряд з виховною та культурною роботами, було запропоновано створити розгалужену сітку гуртків Спілки воявоначних безбожників на Західному Памірі, де вплив релігії був особливо сильним.

Певне пом'якшення політики влади стосовно ісламу відбулось із 40-х рр. ХХ ст. Незважаючи на те, що антирелігійні кампанії періодично посилювались (дослідники

ісламу згадують про «хрущовські» та «горбачовські» періоди), іслам набув більшої легітимності як елемент, що має право на існування в межах радянської системи.

У період 60–80-х рр. «радянська модель» трансформації традиційних мусульманських суспільств була унікальним синтезом двох полюсів – традиціоналізму та радикальної модернізації. Наприклад, існування потужного сучасного сектора економіки поєднувалось з малотоварним виробництвом у традиційному секторі (причому значна частина робочої сили була задіяна в обох секторах), сучасна адміністративна система – із розподілом посад на клановій основі, впровадження норм сучасного побуту поєднувалось з традиційним обцинним устроєм, жорстка атеїстична політика – з дотриманням релігійних обрядів. Все це у поєднанні давало підстави пропагувати переваги «радянського ісламу» країнам третього світу.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. почалася реісламізація регіону. В 90-ті роки уряди центральноазійських держав почали підтримувати традиційний офіційний іслам і лояльне до влади духовенство (почали відкриватися мечеті та медресе), але одночасно посилювався тиск на представників так званого неофіційного ісламу, які в багатьох випадках були вимушені діяти нелегально. Опозиційний іслам, певною мірою, породжувався й, безумовно, підсилювався економічною кризою, зубожінням населення, особливо сільського. Е. Абдулаєв називає найбільш характерною рисою першого десятиліття незалежності держав Центральної Азії поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління [9].

Сьогодні дві центральноазійські країни – Узбекистан і Таджикистан – мають суттєвий фактор політизації населення на релігійній основі. Саме тут, навіть за часів Радянського Союзу, знаходились центри ісламської освіти, а населення є найбільш прихильним до релігії. Саме звідси іслам розповсюджується на іншу територію Центральної Азії, зокрема особливого впливу зазнає Південь Киргизстану, заселений узбеками.

Сьогодні близько 80 % населення Республіки Узбекистан дотримуються ісламської орієнтації. Це узбеки, таджики,

казахи, татари, киргизи, туркмени, каракалпаки, азербайджанці, уйгури, башкири та представники інших національностей.

Здобуття Узбекистаном незалежності змінило відношення до релігії взагалі та до ісламу зокрема. Президент країни І. Карімов так визначив цей процес: «Ми високо цінуємо нашу священну релігію та ісламську культуру як невід'ємну частину світової цивілізації, історії розвитку всього людства, як основний фактор і критерій духовного очищення, укріплення в свідомості людей таких одвічних цінностей, як устремління до мирного та спокійного життя, толерантність у міжнаціональних і міжрелігійних стосунках, почуття взаємоповаги та злагоди.

Спираючись на цю основу й усвідомлюючи, що ми є нащадками такого безцінного минулого, ми бачимо своєю найважливішою метою... здобуття достойного місця в мусульманському світі та міжнародному співтоваристві в цілому» [10; 171].

Завдяки незалежності, дні мусульманських свят в Узбекистані – Рамазан та Курбан Хаїт – проголошені вихідними днями. Якщо за радянських часів здійснювати хадж протягом року дозволялось 20–30 віруючим, то з 1991 р. щорічно 3–3,5 тис. громадян Узбекистану відвідують Мекку та Медину. В радянський період функціонувало лише 84 мечеті, зараз їх кількість сягає 1800. В Бухарі та Ташкенті діють середні та вищі релігійні заклади, в багатьох великих містах відкриті медресе. З 1998 р. у Ташкенті діє Ісламський університет, який готує кваліфіковані кадри для духовно-релігійної сфери з врахуванням вимог глобалізації світу, передових технологій та устремлінь незалежного Узбекистану побудувати сучасну демократичну світську державу.

Здійснений переклад на узбецьку мову Корану, який виданий накладом 100 тисяч екземплярів. Окрім цього, видаються релігійні книги, газети та журнали; телебачення та радіо транслюють передачі, що присвячені історії ісламу та мусульманській моралі, великим знавцям і тлумачам ісламу, всім мухаддісам, муфассірам, факіхам та суфіям.

Як зазначає президент Узбекистану І. Карімов: «Наші устремління спрямовані, насамперед, на зміцнення національної самосвідомості, пізнання свого історичного коріння, шанобливого ставлення до священної віри. Спираючись на це, ми вважаємо своїм обов'язком донести не лише до співвітчизників, але й до інших людей на землі справжню гуманістичну сутність і толерантність ісламу, що закликає всіх людей до добра та шляхетності, одним словом, його духовне просвітницьке начало» [11; 173].

Після кривавої громадянської війни та урегулювання конфлікту в 1997 р., Таджикистан став єдиною центральноазійською державою, де офіційно функціонує ісламська партія. На сьогодні досвід Таджикистану у вирішенні стосунків з ісламськими рухами може стати корисним для інших країн регіону.

Легалізація діяльності Партії ісламського відродження та її повноправна участь у політичному житті Таджикистану є прикладом трансформації світської свідомості влади та модернізації релігійного мислення ісламської опозиції, які заради миру в країні пішли на взаємний компроміс. Сам компроміс був закріплений у головному юридичному документі країни – Конституції Республіки Таджикистан.

Так, Конституція Республіки Таджикистан твердо встановлює наступні принципи:

- жодна ідеологія, в тому числі релігійна, не може встановлюватися в якості державної;
- суспільні об'єднання створюються й діють в рамках Конституції та законів. Держава надає їм рівні можливості в діяльності;
- релігійні організації відділені від держави й не можуть втручатися в державні справи.

Важливо підкреслити, що конституційні норми порушують питання не про те, що релігія й держава відокремлюються одне від одного, а саме державні інститути та релігійні організації є відокремленими один від одного. І мова йде не лише про іслам, а про будь-яку релігію взагалі.

Але найбільш важлива конституційна норма, що стосується релігії, полягає в тому, що «громадяни вправі брати участь у створенні політичних партій, у тому числі

таких, що мають демократичний, релігійний та атеїстичний характер...». У свою чергу, важливим компромісним рішенням з боку ПШВТ стала офіційна відмова від побудови ісламської держави й відповідно визнання світського характеру державного устрою Таджикистану.

Практика Таджикистану показала, що ісламська партія може активно й успішно брати участь у питаннях формування національної держави, її подальшої демократизації, виробленні загальнонаціональних норм і цінностей.

Проте, згадане ототожнення не завжди правомірне, тим більше стосовно Центральної Азії. Тут ісламське відродження – не реакція на перенапругу суспільства, що пов'язана з невдалими спробами модернізації за західним зразком, а процес, що виконує компенсаторні функції. Він історично неминучий і виправданий тією мірою, у якій є засобом національно-державної самоідентифікації, що неминуче супроводжується сплеском інтересу до традиційних коренів, до «знакових» історичних фігур на кшталт Аміра Тимура, Абая або Самані. Ісламське відродження як елемент національно-культурного самовизначення може конструктивно вплинути на формування державності в країнах Центральної Азії, якщо при цьому не створюються загрози її світським засадам.

Іслам практично у всіх країнах, де його сповідують, через специфіку історичного розвитку є не лише релігією, але також засобом життя переважної більшості мусульман і значною мірою основою їхньої цивілізаційної самоідентифікації. Протягом століть іслам ставав невід'ємним елементом суспільної свідомості мусульманських народів, багато в чому визначав їхні історичні традиції й менталітет. У цьому сенсі роль релігії в мусульманському світі відрізняється від ролі релігії в християнських країнах, де віра перетворилася на особисту справу людини. Іслам, навпаки, значною мірою регулює соціокультурну сферу суспільства, у тому числі взаємини між людьми, поведіння в побуті, сімейно-шлюбні відносини, а також істотно впливає на суспільно-політичне життя, частиною якого в багатьох мусульманських країнах є ісламістський рух (ісламізм), або політичний іслам.

Як вже зазначалось, спільними для соціумів центральноазійського регіону є не лише територіальний і релігійний чинники, але й певні історичні події, які перетворювали цей регіон на гігантський плавильний котел, у якому відбувались надзвичайно складні й часто досить суперечливі процеси інтерференції мов, культур та релігійних вірувань завойовників, з одного боку, підкорених і пригноблених ними народів – з другого. На нашу думку, сучасні політичні нації в країнах Центральної Азії формуються через «територіальний націоналізм», за визначенням Е.Д. Сміта. «Рухи після здобуття незалежності, концепція нації в яких залишається здебільшого громадянсько-територіальною, намагатимуться об'єднати та інтегрувати в нову політичну спільноту часто етнічно строкате населення і створити нову «територіальну націю» з колишньої колоніальної держави; це інтеграційні націоналізми» [12; 90]. Як пише Ф. Рудич: «Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав у різних формах їхньої політичної організації» [13; 10–11].

Створення незалежних держав висунуло перед усіма лідерами країн Центральної Азії проблему визначення ідентичності, і в цьому зв'язку почалося обговорення можливості поєднання дорадянських ісламських традицій з сучасними формами управління.

Згідно з висновком, зробленим Л. Фаллерсом у праці «Антропологія нації-держави» у 1968 р., найбільш серйозні проблеми, які постають перед націями, частіше за все стосуються не економіки, політики або оборони, а нематеріальних, невідчутних символів. Усі процвітаючі нації мають у своєму розпорядженні стрижневі символічні елементи, що є своєрідними критеріями для громадян у питаннях самоідентифікації, почуття гідності та самоповаги, «створюють моральну основу для суспільної участі у національній обороні, політиці, у функціонуванні соціальних та економічних інститутів» [14; 156].

Саме така проблема постала перед державами Центральної Азії після здобуття незалежності. Так Узбекистан швидше, ніж інші держави ЦА, визначився з формуван-

ням національної системи символів: роль національного героя отримав Амір Тимур.

Порівняно з іншими країнами ЦА, Таджикистан на цьому шляху зазнав серйозних труднощів. По-перше, після територіального поділу центральноазіатського регіону в 20-ті рр. XX ст. головні культурні центри таджиків – Самарканд, Бухара, Хіва – відійшли до сусіднього Узбекистану. По-друге, відсутність коштів для розробки аналогічних проєктів. По-третє, феномен таджицької нації являє собою розвиток ідеї Б. Андерсона про уявлену спільноту: таджиків – це «спільнота за необхідністю» [15].

У 1999 р. уряд Таджикистану прийняв рішення про святкування тисячоліття династії Саманідів. Таким чином, був визначений національний символ держави – засновник роду Самані. Саманідська імперія, яка існувала біля 200 років – з 819 до 999 р., зв'язала перську культуру таджиків з ісламським світом. Саманіди відзначалися своєю підтримкою багатьох поетів і художників. Є думка, що без впливу цієї династії не відбувся б подальший розвиток перської культури. І, нарешті, імперія Саманідів простягалась на всі ті території, які таджиків зараз вважають зоною розповсюдження своєї культури.

Процес формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії розпочався у другій половині XIX ст. і на цей час ще далекий від завершення. Важливу роль у цьому процесі відігравав зовнішньорегіональний чинник – російська та радянська політичні системи, що стимулювали процес формування «соціалістичних націй». Але й до XIX ст. народи регіону вже пройшли довгий історичний шлях. Для більшості з них він був відзначений існуванням певної, досить аморфної, етнічної єдності, що складалася з кількох автономних етнічно-територіальних груп. Подальший розвиток цієї спільноти здебільшого призводив до втрати її відносної консолідованості й перетворення на систему споріднених і взаємопов'язаних етнічно-територіальних груп зі спільним і не надто виразним національно-культурним життям нечисленного освіченого прошарку.

1. Абашин С. Национализм в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 320.
2. Там само. – С. 71.
3. Абазов Р.Ф. Исламское возрождение в центральноазиатских новых независимых государствах // Полис. – 1995. – № 3. – С. 61–67.
4. Кульчик Ю.Г., Румянцев С.И., Чичерина Н.Г. Гражданские движения в Таджикистане. Аналитический обзор. – <http://www.igpi.ru/info/people/kulchik/tadzhik.html>
5. Там само.
6. Степанов Г.В. О филологии и филологах. // Энциклопедический словарь филолога (языкознание) / Сост. М.В. Панов. – М.: Педагогика, 1984. – С. 5–11.
7. Дюйшенбиев С.У. Роль ислама в становлении кыргызской государственности // Государственность в Кыргызстане и Центральной Азии: история и перспективы. – Вып. 3. – С. 53–67.
8. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. – М.: Наука, 1984. – 302 с.
9. Central Asia: A gathering storm? / Ed. by B. Rumer. – Sharp, 2002. – XIII. – 442 p.
10. Каримов И.А. Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народу – критерий и цель всей нашей деятельности. – Т.: Узбекистан, 2007. – Т. 15. – 208 с.
11. Там само. – С. 173.
12. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
13. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. – 2-е доп. изд. – К.: Наук. думка, 2010. – 302 с.
14. Бимен У.О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма. На примере Таджикистана // Полис. – 2000. – № 2. – С. 156–160.
15. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.